

Åke Daun

MODERN OCH ANSPRÅKSLÖS Mentalitet och självstereotyper bland svenskar

Studenter i skandinaviska språk utanför Skandinavien bör ha särskilda förutsättningar att se och uppfatta det nationellt säregna i de skandinaviska länderna. Som infödd svensk är man däremot blind för mycket av det typiskt svenska. Man behöver ta hjälp av främlingar, som till följd av sin annorlunda referensram, förmår både förbryllas och förargas vid mötet med sådant som för en svensk är alldagligt och ointressant. Exempelvis är det intervjupersoner från USA och England som uppmärksammat mig på att det *spottas* mycket på gator och torg i Sverige, att det var det första de förvånades över. Inte så att alla spottade, för övrigt bara män, men ändå i stark kontrast till deras erfarenheter hemifrån.

Först när jag tog del av denna iakttagelse insåg jag att det här fanns något kulturbundet. Det blev först då ett "fenomen" i mitt medvetande, och jag blev varse att det var en detalj som skiljer olika länder åt. Tidigare hade jag saknat komparativt material, och beteendet ifråga var inte så frekvent att jag haft anledning uppfatta det som typiskt svenskt. Vad jag inte visste, var att det i USA och England är förbjudet att spotta på offentlig plats. Om polisen ser en, riskerar man böter, påstods det. Förbudet sades vara ett arv från tuberkulosens tid.

Exemplet illustrerar två saker: för det första att man som utforskare av den egna kulturen är hemmablind, för det andra att det nationellt säregna inte behöver representeras av en majoritet i befolkningen. Det räcker med att det är mycket mindre vanligt på andra håll.

Vid studiet av nationell kultur erbjuder alltså främlingens annorlunda referensram en metod att "få syn på" den egna kulturen. Men då måste vi veta att främlingen inte bara ser, utan ser selektivt - liksom människor i allmänhet. Främlingen utbildar stereotyper, dvs grova uppfattningar, genom att nästan bara uppmärksamma just detta *olika* - inte det lika. Sådana fenomen som liknar det som den främmande besökaren är bekant

med hemifrån väcker sällan intresse eller förvåning; det påminner såtillvida om hemmablindheten. Följaktligen inkluderar stereotypin inte variationen eller differentieringen; vad den gör är att den generaliserar eller överbetonar det särskilt framträdande. I denna mening är stereotypin osann, men den pekar samtidigt på något signifikativt.

Stereotypin skall emellertid hållas isär från fördomen, vilken inte ens behöver utpeka något signifikativt, utan tvärtom kan vara falsk. Fördomen kan tillskriva en grupp människor egenskaper som den alls inte äger eller inte har i större utsträckning än de flesta andra grupper, t ex ondskefullhet.

Jag skall i denna uppsats diskutera föreställningen om *modernitet* som exempel på en svensk självstereotypi samt *anspråkslöshet* såsom en kulturell värdering som däremot knappast alls motsvaras av en svensk självstereotypi. Enligt vissa frågeundersökningar (Daun 1989 a, s 194-198) tycks anspråkslöshet eller ödmjukhet inte ses som ett nationellt särskiljande personlighetsideal utan alltså snarare som ett universellt värde. Det finns dock anekdoter om hur svensk-amerikaner vid besök i hemlandet skryter med hur stort allting är ”over there”, t ex skyskraporna. Jag tror att vi skall se dessa berättelser som uttryck för en stereotypi om amerikanare, vilka alltså uppfattas som skrytsamma, en parallell till stereotypin om skottar som snåla. Det bör nog inte ses som en indikation på att anspråkslöshet faktiskt skulle ingå i en allmän svensk självbild.

Modernitet

Om man kan tala om en kärna i den svenska nationella identiteten, så är det föreställningen om modernitet. Svenskarna känner sig som delaktiga i ett modernt samhälle: högt utvecklat, högindustrialiserat, välorganiserat, humant, rättvist och demokratiskt, där politiska beslut grundats på förnuft, fakta och vetenskap. I en undersökning bland svenska 15-16-åriga skolelever rörande deras uppfattningar om vad som utmärker svenskar i allmänhet, svarade 57 procent ”moderna” (Daun 1989 a, sid 194). Då samma fråga ställdes till en grupp svenska affärsmän gavs flera svar som

indikerade en sådan självbild: "välorganiserade", "rationella", "effektiva", "punktliga", "välutbildade", "socialt medvetna", "kvalitetsmedvetna", "materialistiska". Om frågorna i stället formulerats om vad som skiljer svenskarna i allmänhet från folk i många andra delar av världen, skulle antagligen självbilden av modernitet ha framträtt ännu mer markant.

Denna autostereotypi sammanhänger med en annan inställning till det svenska, nämligen att svenskarna överhuvud inte kan sägas ha någon särpräglad kultur. Många svenskar skulle säkerligen vara beredda betona att vi visserligen har ett kulturarv, som t ex inrymmer midsommarfirande, att äta kräftor och surströmming, att vi har hembygdsföreningar som bygger på den gamla svenska allmogekulturen m m. Dock anses nog dessa företeelser vara förhållandevis marginella, hur mycket vi än må uppskatta kräftor tillsammans med rostat bröd, kryddost, öl och nubbe. I allt väsentligt har vi lämnat det gamla traditionella samhället bakom oss, menar nog de flesta av oss svenskar. Traditionerna har oss inte längre i sitt våld, vi är inte skrockfulla, går inte i kyrkan och styrs inte av irrationella idéer. Dessa omständigheter utgör en slags motbild till en allmänt omfattad bild av "invandrare" som däremot uppfattas som traditionella, religiösa och icke-rationella. Man kan bland svenskar hänvisa till fanatiska trosbekännare i andra länder som är villiga att gå i döden för sin tro, till att könsrollerna är mer markant åtskilda än i de skandinaviska länderna, att man till skillnad från Sverige praktiserar en sträng "gammaldags" uppfostran. Man agar fortfarande, medan vi i Sverige infört förbud mot aga. Tonårsflickor i många länder får inte gå ut ensamma på kvällarna, osv.

Rent allmänt ger invandrarna intryck av att vara som vi svenskar var "förr i tiden". Då hjälpte männen aldrig till med disk och bytte aldrig blöjor, i skolan användes både skamvrå samt pekpinne till fysisk bestraffning. Detta traditionella samhälle har vi i Sverige lämnat bakom oss, dvs det som man på många håll i världen alltjämt sitter fast i, ett samhälle präglad av dogmatiska, orättvisa, inhumana och i hög grad ovetenskapliga tänkesätt. Detta är, tillspetsat, ett svenskt perspektiv på andra länder och kulturer.

Vad som vidare bäddar för en fördomsfull inställning bland svenskar till omvärlden är den allmänna beredskapen att *kompromissa*. Till skillnad

från länder karakteriserade av djupa motsättningar uppfattas inte kompromissen som tecken på svaghet. Man förlorar i Sverige inte i självrespekt genom att gå motståndaren till mötes.

Kompromissens speciella förutsättningar är dåligt kända i Sverige. Följaktligen har de flesta svenskar svårt att förstå varför konflikter i andra delar av världen kan gå till sådana våldsamheter. Man skakar på huvudet och tänker sig att världen skulle slippa många krig och mycken förödelse om andra folk vore som vi - och andra skandinaver. Inte ett skott skulle behöva avlossas innan man satte sig ned vid förhandlingsbordet.

Saddam Husseins och hans "revolutionsråds" envisa motstånd 1990-91 mot kraven i FN:s resolutioner, i förening med en starkt nationalistisk retorik från Iraks sida, ter sig i svenska ögon som infantil eller som ett känslomässigt ståndpunktstagande utan reell grund. Man kunde väl rimligtvis inte anse sig ha sakliga skäl att tro på en militär seger? Så kunde man fråga sig i Sverige. Den svenska självbilden karakteriseras av saklighet och rationalitet. Man söker bortse från känslor och avvisar "tom retorik". Den svenska kompromissvilligheten och fredsviljan förklaras nog i allmänhet med just förnuftigheten: "ingen har något att vinna på krig". Enligt denna uppfattning skulle vi svenskar bättre än många andra nationaliteter *förstå* att man inte kan bygga framsteg och utveckling på hat och stridigheter. Även för svenska regeringar med egen majoritet i riksdagen är det en väl förankrad ambition att söka "breda lösningar", alltså sådana där man även går andra partier till mötes.

Mot förnuftet står de starka känslorna. Känslor förväntas i Sverige i möjligaste mån hållas utanför politiken, det samhälleliga arbetet, produktions- och organisationslivet sammanhang som ses som de genuint "seriösa". I politisk debatt kan ett visst patos ibland anses passande, men det är *de facto* sällan förekommande. Argumenteringen bör ske lugnt och sakligt. Den deltagare som blir alltför emotionell riskerar att väcka löje eller anses som icke-vuxen uppgiften att medverka i politiska debatter.

Det okontrollerade känsloutflödet ses av svenskar lätt som barnsligt. Barn blir ju lätt "oresonligt" arga, gråter eller skriker när det går dem emot. Därför uppfattas också starka känsloutbrott bland vuxna som tecken på bristande mognad. Människor från länder där man "bråkar" och "låter

känslorna ta överhanden” anses vara både barnsliga och ociviliserade. Förutsatt man inte själv drabbas negativt, kan en ”temperamentsfull bråkstake” lätt verka skrattretande - annars enerverade.

Förnuft och känslokontroll rankas högt i Sverige. Känslor anses höra hemma i mer avgränsade sammanhang, såsom i kärlekslivet och konsten. Ändå är, naturligt nog, känslornas underordnade betydelse bland svenskarna delvis en myt. Många svenskar är både sentimentala och emotionella, även om det finns psykologisk forskning som faktiskt tillskriver bl a svenskar, engelsmän och nederländare en lägre känslointensitet än t ex tyskar, fransmän och belgare (se Daun 1989 a, sid 136). Vad som dock klart skiljer är attityderna och normerna vad gäller känslor och känslokontroll. I varje kultur internaliserar dess medlemmar regler för känslouttryck, förutom att de faktiskt också lär in en specifik psykologisk beredskap att reagera känslomässigt med större eller mindre intensitet (Scherer 1986).

Den som växer upp i en svensk miljö lär sig en relativt strikt känslokontroll. Så kan t ex alltför ystra uttryck för glädje mötas med förvåning eller misstänksamhet. ”Är hon tokig eller berusad?” Öppet exponerad sorg eller högljudd förtvivlan kan lätt göra människor i omgivningen skrämda eller generade. Svenskar har svårt att trösta, t ex en arbetskamrat som förlorat en nära anhörig. I stället ”visar man hänsyn” genom att hålla sig på avstånd eller låtsas som om ingenting hänt. Det är ovanligt att ta den sörjande i sina armar och gråta tillsammans.

I en frågeundersökning efter mordet på statsminister Olof Palme 1986 upprepades samma frågor som ställdes i en undersökning efter mordet på John F Kennedy. Mer än dubbelt så många amerikanare (53 %) som svenskar (24 %) uppgav att de grät. I påståendet ”jag var så upprörd och förvirrad att jag inte vet vad jag kände, instämde mer än tre gånger så många amerikanare (38 % jämfört med 11 %) (Gustafsson m fl 1987).

En sida av den grundhållning vi här diskuterar är den starka motvilja mot konflikter, som ovan berörts. Den avser inte bara krig och stormaktskonflikter, utan även gräl ansikte-mot-ansikte av mera vardaglig natur. I likhet med japaner - men till synes mer än andra nordbor - betonar svenskar samstämmighet och konsensus. Man eftersträvar har-

moniska kontakter och vill att samtal skall präglas av vänskaplighet och likhet i ståndpunkter och synsätt. Svenskar blir allt annat än entusiastmerade av att möta meningsmotståndare och av chansen att få använda sina "dräpande argument", annat än möjligen i definitionsmässiga debatter. En sådan entusiasm i mera privata sammanhang kan man däremot vänta sig bland exempelvis fransmän och italienare. Typiskt i Sverige är i stället att känna stark glädje då man råkar möta någon som liknar en själv och delar ens värderingar. Om man träffar en sådan person på en middagsbjudning är kvällen räddad.

Även om detta personlighetsdrag självklart inte förmår hindra att konflikter kommer till manifest uttryck i Sverige - långt därifrån - är det lätt att ge exempel från skilda områden, där det konfliktundvikande draget kommer tydligt fram. Det gäller allt ifrån den svenska neutralitetspolitiken, till det lagstadgade förbudet mot proffsboxning, frånvaron i den svenska riksdagen av hatiska utfall mot partimotståndare, svenska chefsers vånda inför att behöva direkt framföra kritik mot underlydande samt förekomsten av sk störningsjourer i bostadsområden. Det sistnämnda är en service för hyresgästerna i vissa utsatta bostadsområden som innebär att de boende kan ringa ett telefonnummer, i stället för att själva behöva uppmärksamma högljudna grannar på att dessa stör nattron.

Anspråkslöshet

"När högfärden spricker luktar det illa" lyder ett svenskt ordspråk. Liknande talesätt har det sagts mig existera i t ex Nederländerna, och betoning av ett *modest* framträdande nämns explicit som ett nederländskt karaktärsdrag i en jämförande studie av sociologen Nicolaas Wilterdink (1990). Det är också allmänt i de skandinaviska länderna och förvisso i många andra kulturer - dock i högst varierande utsträckning. Att göra en "bella figura" är synnerligen viktigt bland italienare, något som tvärtom omöjliggör varje uttryck för anspråkslöshet. Det gäller att lysa (Haycraft 1985:296).

”Fråga är”, skriver Fredrik Ström inledningsvis i sin bok ”Svenskarna i sina ordspråk” (1926), ”om icke narraktigheten, uppblåsthet, är det för svensken vidrigaste i denna värld. Mycket kan fördras, blott icke detta” (sid 44). Vällkänd i Sverige, Norge och Danmark är den av författaren Axel Sandemose formulerade Jante-lagen, enligt vilken man inte skall tro att man ”är någon”, dvs att man är bättre än någon annan. Enligt Jante-lagen är likhet högsta tillåtna anspråksfullhet; sämre än andra får man gärna vara.

Enligt vad det uppgivits för mig (av professorn i spanska Lars Fant) väckte en svensk Nobelpristagare på besök i Spanien en viss förvåning däri att han inte alls uppträdde så som man väntade sig av en Nobelpristagare - utan som vem som helst. I USA kan det inträffa att svensk anspråkslöshet misstolkas som uttryck för faktisk underlägsenhet. Blyga personer riskerar att anses för både mindre kompetenta och mindre intelligenta. I en studie av iranska flyktingar i Göteborg visade det sig att dessas anspråksfulla och självsäkra beteendemönster, baserat på den ställning som väletablerad intellektuell medelklass de haft i hemlandet, väckte anstöt i den svenska omgivningen. Reaktionen förstärktes av den bland svenskar allmänt förekommande nedvärderande attityden till sydländska invandrare (Berg 1991).

Draget av anspråkslöshet sammanhänger antagligen med den i Sverige - i motsats till vad som allmänt gäller i USA - relativt positiva attityden till blyghet. Även om andelen personer med talängslan tycks vara ungefär densamma i USA som i Sverige, förbinds blygheten i Sverige snarare med positiva karaktärsegenskaper, såsom anspråkslöshet, en tillbakadragen men reflekterande personlighet, att vara ”en god lyssnare” - i motsats till det negativa värde som tillskrivs personer som talar högt, dominant, skrytsamt och självcentrerat (jfr Daun, Burroughs & McCroskey 1988).

Man kan spekulera om huruvida inte denna anspråkslöshet också återspeglas i det så frekventa svenska tackandet. Man säger ”tack” oftare och i många fler situationer än i många andra kulturer samt dessutom i en stor mängd ofta använda språkliga varianter, t ex ”tack, tack”, ”tackar, tackar”, ”tack så mycket”, ”tack så hjärtligt”, ”hjärtligt tack”, ”tusen tack”, ”tackar allra mjukast”, ”tack ska du ha”, ”tack snälla du”, ”varmt tack”.

Härtill kommer alltså tackandet i olika situationer, inte minst det i litteraturen om svenska sedvänjor ofta omnämnda "tack för senast" samt, vid formella middagar, tacktalet för maten riktat till värdinnan.

Tacket innebär ett rituellt underordnande, liksom även bugandet och nigandet är det. Det tycks mig signifikativt att man säger tack i Skandinavien i situationer, där man i många andra länder säger "var så god", t ex som positivt svar när någon frågar om han får servera mera kaffe. I Sverige svarar man då "ja tack". Men på engelska svarar man "please", på tyska "bitte", på franska "je vous en prie", på grekiska "oriste" - alltså var så god, vilket förvisso också är artigt men vars kommunikativa mening är en annan. På ryska svarar man ofta endast ja, ibland "paschalsta", dvs var så god. Att på svenska svara "var så god" i denna situation skulle just uppfattas som en aning pretentiöst, nästan som om man gjorde värden en tjänst. När man som kund lämnar en butik i Sverige är det vanligt att säga "ja tack då", "tack och hej" eller "tack och adjö", medan ett motsvarande tal ger upphov till leenden i Italien (enligt vad som berättats av etnologen Dr. Angela Rundquist som ofta vistas i Italien). Inställningen är att expediten har skäl att tacka - inte kunden.

Att det finns en viss substans i tesen om tackandet som ett rituellt underordnande bestyrks av att man i Japan svarar ungefär som i Skandinavien i den ovan nämnda situationen. Om någon önskar servera en dryck svarar man i normalsituationen "ja, men lite, tack", vilket ännu starkare än i Sverige har karaktär av att förminska sig själv. Detta är homologt med japanska kommunikationsmönster i övrigt (Lebra 1976). Vi bör också notera att bugande förekommer såväl i Japan som i Sverige. Även om svenskar bugar mindre djupt än japaner, ger det lätt ett exotiskt intryck på t ex amerikanare.

Det är möjligt att även det tidigare diskuterade konfliktundvikandet bör ses i detta sammanhang. Villigheten att konfrontera andra människor ansikte mot ansikte, att öppet visa aggressivitet, är psykologiskt inkonsistent med anspråkslösheten. Till japanska kommunikationsmönster, liksom till svenska, hör både rituellt underordnande och konfliktundvikande (Daun 1976). Sambandet mellan dessa två fenomen bekräftas i viss mån av att bägge är främmande för latinsk kultur, t ex för italiensk

(Haycraft 1985; Rusconi & Scanmuzzi 1981), och även för vad som allmänt gäller i USA, där extrovert och aggressivt beteende motsvarar en positiv norm (Stewart 1981).

Betoningen av anspråkslöshet och konfliktundvikande torde också kunna psykologiskt kopplas samman med en bland svenskarna mycket väl etablerad betoning av *samarbete* och *kollektiv samvaro*, t ex i föreningsliv, ”att gå på kurs”, körsång m m (Daun 1989 b). I dessa sammanhang förväntas individen anpassa sig, ge upp något av sin individualitet, situationellt underordna sig; detta tillstånd är konsistent med ett visst mått av anspråkslöshet, liksom det förutsätter betoning av samstämmighet - icke-konflikt.

Framtida förändringar

Alla samhällen förändras, framför allt genom ett förlopp där ekologi, ekonomi, teknik och politik samspelar. Samhällen förändras också genom att de idéer, värderingar och erfarenheter, som härigenom uppstår, återverkar på detta samspelsförlopp. Således försiggår en fortlöpande växelverkan mellan människans inre värld och hennes yttre omgivning, följaktligen mellan mentalitet och samhälle.

Varje gång vi försöker teckna bilden av ett kulturellt mönster bör vi minnas att vi då ”trycker på fjärrkontrollens pausknapp”, för att tala video-språk. Verkligheten står inte still, utan rör sig hela tiden, förändras. Det är ofta lättare att peka på generationsvisa attitydförändringar, t ex till barnuppfostran och sexualitet, än att notera mängden av smärre förskjutningar som sker däremellan, kontinuerligt, var dag.

Det existerar visserligen en betydande seghet i nationsspecifika värderingar och perspektiv, vilket innebär att t ex mentalitetsskillnaderna mellan svenskar och italienare på 1960-talet är lätt igenkännbara skillnader 30 år senare. Mycket har förändrats i de två länderna, men mycket består som ett allmänt mönster.

Jag tror att moderniteten som en grundbult i den svenska nationella identiteten förstärkts under de senaste decennierna, delvis på grund av en

fortsatt utveckling av det svenska samhällsbygget, reformverksamheten (t ex "pappaledigheten"), men kanske i ännu högre grad till följd av de starka intrycken genom TV, "bilderna på näthinnan", av svält, social misär och allmän desorganisation på så många andra håll i världen. Det är detta jämförande perspektiv som väsentligen ger näring åt denna nationella självbild av modernitet. Därför tror jag också att den fortsatta utvecklingen av Europa, främst inom EG, men också av Sydost-Asien, främst Japan, kommer att ge svenskarna ett förändrat perspektiv på den svenska moderniteten. Det må vara att Sverige under senare år förlorat sin relativa ställning inom utrikeshandeln och i ekonomisk styrka generellt, men väl så avgörande för svenskarnas självbild tror jag den ökade detaljinformationen om andra industriländer kommer att vara. Svenskarna kommer att förmås "konstruera" en bild av Sverige såsom ett land bland flera i en rad materiellt och socialt utvecklade länder, vilka alla dock samtidigt brottas med svåra problem: naturförstöring, brist på pengar för offentliga utgifter, politisk turbulens och sociala spänningar. Det är de unga som framför allt kommer att se annorlunda på Sverige, medan äldre generationer i hög grad är låsta vid sina tidigare etablerade synsätt.

På liknande vis förhåller det sig antagligen med den starka betoningen av anspråkslöshet och besläktade begrepp och fenomen som moderation, "lagom", samstämmighet, konfliktundvikande och kollektiv subordination.

Samhällsförändringar ger näring åt förändrade mentala orienteringar, vilka är lättast synliga bland ungdomar. Bland de unga kan man skönja markerade uttryck för individualitet, för expressivitet snarare än moderation, öppen konfrontation och bejakande av mångfald och olikheter (jfr Daun 1991).

Referenser

- Berg, Magnus, 1991. *Bostaden som länk och springande punkt*. (Underutgivning av Bygghörsningsrådet ingående i antologi om invandras liv och boende, i redaktion av Siv Ehn.)
- Daun, Åke, 1986. *The Japanese of the North - The Swedes of Asia?* Ethnologia Scandinavica, s. 5-15.
- Daun, Åke, 1989. *Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Daun, Åke, 1991 a. *Individualism and Collectivity among Swedes*. 56:3-4.
- Daun, Åke, 1991 b. *Hårdrock och tysta svenskar*. Forskning och Framsteg. Nr 2, s. 32-33.
- Daun, Åke, Nancy F. Burroughs & James McCroskey, 1988. *Correlates of Quietness: Swedish and American Perspectives*. Paper presented at the annual convention of the International Communication Association. New Orleans. May 1988.
- Gustafsson, Gunnel, Jan-Eric Jacobsson & Olof Johansson, 1987. *Reaktioner på Palmemordet*. Politik 1987:1. Statsvetenskapliga föreningen i Umeå.
- Haycraft, John, 1985. *Italian Labyrinth. Italy in the 1980s*. London: Secker & Warburg.
- Lebra, Takie Sugiyama, 1976. *Japanese Patterns of Behavior*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Rusconi, Gian Enrico & Sergio Scamuzzi, 1981. *Italy Today: An Eccentric Society*. Current Sociology. Vol. 29, No 1, Spring 1981.
- Scherer, Klaus R., 1986. *Studying emotion empirically: issues and a paradigm for research*. In: Experiencing Emotion. A cross-cultural study. Ed. by Klaus R. Scherer, Harald G. Wallbott & Angela B. Summerfield. Cambridge: Cambridge University Press, s 3-27.
- Stewart, Edward C., 1981. *American Cultural Patterns: A Cross-Cultural Perspective*. Chicago: Intercultural Press.
- Ström, Fredrik, 1926. *Svenskarna i sina ordspråk*. Stockholm: Bonniers.
- Wilterdink, Nicolaas, 1990. *Where Nation meet: National Identities in an International Organisation*. EUI Working Papers in Political and Social Sciences. SPS No. 90/3. Florence: European University Institute.